सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

[प्रथमः खण्डः]

विश्वविद्यालयरजतजयन्तीविशेषाङ्कः

३७ वर्षं — वार्षिकं मूल्यम् १० रूप्यकाणि

१-४ अङ्काः — संयुक्ताङ्कानाम् १० रूप्यकाणि

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

[त्रैमासिकी]

विश्वविद्यालयरजतजयन्तीविशेषाङ्कः

[प्रथमः खण्डः]

कुलपतिश्रीगौरीनाथशास्त्रि-

प्रणीतोपोद्घातेन समलङ्कृतः

सम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

उप-सम्पादकः

डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी

प्रकाशनाधिकारी

३७ वर्ष

१-४ अङ्काः

वार्षिकं मूल्यम् १० रूप्यकाणि

संयुक्ताङ्कानाम् १० रूप्यकाणि

विषयानुक्रमणी

प्रातिशाख्यशिक्षाप्रोक्तानां पाणिन्यादित्रिमुन्यभिमतानां चोदात्तादि-स्वरलक्षणानां समन्वयः, काशिकाकार-सिद्धान्तकौमुदीकारादिमतनिराकरणं च

आचार्यश्रीशिवराजकौण्डिन्न्यायनः

❀ ❀ ❀

यस्य स्वरस्योच्चारणे श्वासनलिकामुखपार्श्वयोः स्थितयोः तन्त्र्योर्निग्रहादायामो दैर्घ्यापरपर्यायो भवति, स्वरजनकवायोः प्रभूततया वेगेन निस्सरणेन च कण्ठस्याऽऽपेक्षिकतयाऽधिकतरं शुष्कीकरणात् स्वरोपादानध्वने रूक्षता च भवति, श्वासनलिकाविवरं च आयतस्वरतन्त्र्यवरोधेन सुष्ठु आ समन्तादणु भवति, स तीक्ष्णः स्वर उदात्त इत्युच्यत इति प्राचीनानां वैदिकानां विदुषां कथनमस्ति[1]। तन्त्र्योर्निग्रहमूलक आयाम इति उपलक्षणमेव, सर्वेषामेवोच्चारणावयवानां निग्रहेण दार्ढ्यं करणीयमिति विज्ञायते। उदात्तनिर्वचनं च **"अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते……ऊर्ध्वमात्तमिति चाऽत उदात्तम्[2]"** इति मुनिना पतञ्जलिना प्रदर्शितम्। उदात उच्च इति च पर्यायवचनौ शब्दौ।

अत्र च विचारसौकर्याय ऋग्वेदप्रातिशाख्याद्युक्तानि उदात्तादिलक्षणान्युपस्थाप्यन्ते। तत्र ऋग्वेदप्रातिशाख्ये—

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः।
आयाम-विश्रम्भाक्षेपैस्त उच्यन्तेऽक्षराश्रयाः[3] ॥

इति उदात्तादिलक्षणानि सूचितानि।

शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि **'आयाम-मार्दवाऽभिघाताः, उच्चनीचविशेषः[4]'** इति, **'उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, उभयवान् स्वरितः[5]'** इति च उदात्तादिलक्षणानि उक्तानि।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि—'उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः[6]' इति, **'आयामो दारुण्यमणुता रवस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता रवस्येति नीचैःकराणि'[7]** इति चोदात्तादिलक्षणानि स्फुटतरं प्रतिपादितानि।

---

१. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्। २. पा० व्या० भा० १।२।३२।
३. ऋ० प्रा० ३।१। ४. तदेव-१।३१,३२। ५. तदेव १।१०८-११०।
६. तदेव-१।३८-४०। ७. तदेव-२२।९-१०।

शौनकीयचतुरध्यायिकाख्येऽथर्ववेदप्रातिशाख्ये च—**'समानयमेऽक्षरमुच्चैरुदात्तं नीचैरनुदात्तमाक्षिप्तं स्वरितम्'**[1] इत्युक्तम् ।

आपिशलिशिक्षासूत्रे च—'यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति, तदा गात्रस्य विग्रहः कण्ठबिलस्य चाऽणुत्वं स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद् रौक्ष्यं भवति, तमुदात्तमाचक्षते, यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति, तदा गात्रस्य स्रंसनं कण्ठबिलस्य महत्त्वं स्वरस्य च वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति, तमनुदात्तमाचक्षते, उदात्तानुदात्तस्वरसन्निपातात् स्वरित इति'[2] इति उदात्तादिलक्षणानि स्फुटतमं प्रतिपादितानि ।

शैशिरीयशिक्षायां च—

'नीचैः स्वरोऽनुदात्तः स्यादुच्चैश्चोदात्त उच्यते ।
स्वरितं तत्समाहारस्तदैक्यं प्रचयः स्मृतः'[3] ॥ इति ।

उदात्तलक्षणे उच्चैस्त्वं श्रुतिगतत्वेनैवोक्तम् । एवमेव शौनकशिक्षायामपि एतेनैव श्लोकेन प्रतिपादितम्[4] ।

वर्णरत्नप्रदीपिकायां शिक्षायां च—

वर्णेषूच्चार्यमाणेषु विकाराः स्युस्त्रयस्तनोः ।
आयाम-मार्दवौ चोभौ (आयाममार्दवे चोभे ?) तृतीयश्चाऽभिघातकः ।
गात्रस्योच्च(र्ध्वं ?) मधस्तिर्यग्गमनं स्याद् यतः क्रमात् ।
तच्चोदात्तेऽनुदात्ते च स्वरिते च प्रकीर्तितम् ॥'[5]

इति उदात्ताद्युपलक्षणानि प्रोक्तानि ।

कौहलीयशिक्षायां च—

'उच्चैरुच्चार्यते यस्तु स उदात्त उदाहृतः ।
आयामो दृढता रौक्ष्यं गात्रेऽङ्गेषु तथा गले ॥
उच्चत्वकारकानेतानाहुः प्राज्ञा विशेषतः ।
नीचैरुच्चार्यते यस्तु सोऽनुदात्तोऽभिधीयते ॥
प्रसृता (प्रसृतिः ? श्लथता ?) मृदुता स्थौल्यं गात्रादेः कारकं विदुः ।
नीचत्वे स्वरितः प्रोक्तस्तयोः सन्धान इष्यते ॥

---

१. ऋ० प्रा०—१।१४–१६ ।
२. आपि० शि० ८।२१,२२,२३ ।
३. शै० शि०—श्लो० ६० ।
४. शौ० शि० श्लो० ५४ ।
५. वर्ण० शि० श्लो० ८८–८९ (शि० स०, पृ० १२४–२५) ।

तस्य तु स्वरितस्याद्यमर्धमुच्चैस्तरां विदुः ।
शेषस्यार्धस्य नीचत्वं किञ्चित्स्वाद् भृशमिष्यते ॥
केचिदस्यादिमं भागमुदात्तसदृशं विदुः ।
अनुदात्तसमः शेष एतावन्तो द्विधा स्मृताः'[1] ॥

इति उदात्तादिविवरणं कृतम् ।

सर्वसम्मतशिक्षायामपि—

उदात्तादिस्वराधारवर्णानामिह संस्थितेः ।
प्रोच्यते स्वरसंस्थानमज्ञानां ज्ञानसिद्धये ॥
यदेतद् देहदीर्घत्वमङ्गानां दृढता च या ।
कण्ठाकाशस्य कृशता निमित्तान्युच्चजन्मनि ॥
ह्रस्वत्वं यच्च देहस्य त्वङ्गानां मृदुता च या ।
कण्ठाकाशमहत्त्वं च नीचजन्मनि हेतवः ॥
कारणं स्वरितोत्पत्तौ समाहारोऽनयोर्भवेत्[2] ॥'

इति श्रुतिगतोच्चैस्त्वादिकमेवोदात्तादौ स्वीकृत्योदात्तादिविवरणं कृतम् ।

पारिशिक्षायां च—

'यद् गात्रदैर्घ्यं दृढता च या ध्वनेस्तथाऽणुता कण्ठबिलस्य या च ।
एतानि कुर्वन्ति च शब्दमुच्चैर्यद्ध्रस्वता या मृदुता स्वरस्य ॥
या विस्तृता (तिः ?) कण्ठबिलस्य चैताः कराणि शब्दं निहतं च नित्यम्[3] ॥'

इति शब्दगतोच्चतादिरूपमेव उदात्तत्वादिकमभिप्रेतम् ।

व्यासशिक्षायामपि—

उदात्तोच्चारणे तस्य देहदैर्घ्यं भवेद् यतः ।
उच्चारणेऽनुदात्तस्य देहस्य ह्रस्वता भवेत् ॥
भवेत् तत्र समाहारः स्वरितश्चोच्चनीचयोः[4] ॥

इत्येवोदात्ताद्युच्चारणोपलक्षणानि वर्णितानि ।

न केवलं शिक्षका एवोदात्तादीनां श्रुतिगतोच्चैस्त्वादिवन्ति स्वरूपाणि आहुः, किन्तु वैयाकरणः पाणिनिमुनिरपि 'उच्चैरुदात्तो नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः'[5] इति उदात्तादीनां शिक्षकैः प्रतिपादितानि स्वरूपाण्येवानुवदति । पाणिनीयवचन-

१. कौ० शि० श्लो० ३–६ ।
२. सर्वसं० शि० श्लो० ३८–४१ ।
३. पा० शि० सू० ८१-८२ ।
४. व्या० शि० सू० २८८-९० ।
५. अष्टा० १।२।२९-३१ ।

व्याख्याने वार्तिककारभाष्यकारौ च—'उच्चनीचस्याऽनवस्थितत्वात् संज्ञाऽप्रसिद्धिः। इदमुच्चमनवस्थितपदार्थकम्। तदेव हि कञ्चित् प्रति उच्चैर्भवति, कञ्चित् प्रति नीचैः। एवं कञ्चित् कश्चिदधीयानमाह—'किमुच्चै रोरूयसेऽथ नीचैर्वर्तताम्' इति। तमेव तथाऽधीयानमपर आह—'किमन्तर्दन्तकेनाऽधीषे, उच्चैर्वर्तताम्' इति। एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्, तस्याऽनवस्थानात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः। एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते। आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य। आयामो गात्राणां निग्रहः। दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता। अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता। उच्चैःकराणि शब्दस्य। अथ नीचैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो मार्दव-मुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता। मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता। उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्य, इति नीचैःकराणि शब्दस्य। एतदप्यनैकान्तिकम्। यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तन् महाप्राणस्य सर्वनीचैः। सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्? समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम्। कः पुनः प्रक्रमः। उरः कण्ठः शिरः इति'[1] इति शङ्कासमाधानपूर्वकम् उदात्तानुदात्तयोः प्रातिशाख्यशिक्षाकारैः प्रतिपादित एव स्वरूपे समर्थयेते।

शब्दस्य उच्चैस्त्वं तारत्वं तीक्ष्णत्वं चेत्यनर्थान्तरमिति चोदाहृतशिक्षावचनेभ्यः स्वरितविशेषतीक्ष्णता-तारतम्यप्रतिपादकेभ्यः 'तीक्ष्णोऽभिनिहितः'[2] इत्यादिकेभ्यो वचनेभ्यश्च निश्चेतुं शक्यते। 'तीव्रार्थतरमुदात्तम्', 'अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्'[3] इति यास्कवचनमप्युदात्तानुदात्तयोस्तैक्ष्ण्याऽतैक्ष्ण्ये सूचयत् प्रतीयते।

ननु पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणोदात्तत्वस्य शब्दगतोच्चैस्त्वरूपताया अनु-दात्तत्वस्य शब्दगतनीचैस्त्वरूपतायाश्चानैकान्तिकत्वं प्रदर्श्य, तं पक्षं दूषयित्वा शब्द(वर्ण)स्थानगतोच्चैस्त्वनीचैस्त्वप्रयुक्तातायाः प्रतिपादनं कृतमिति स्वीकृत्य काशिका-कारेण 'ताल्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते, तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच्, स उदात्तसंज्ञो भवति'[4] इति। 'समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तः'[5] इति चोक्तम्। न्यास-पदमञ्जरीकाराभ्यामपि तदेव समर्थितम्। भाष्यप्रदीपकारेणापि 'एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थान ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनो-च्चार्यमाण उदात्तः'[6] इत्युक्तम्। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकारेण च 'ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्'[7] इत्येवोक्तम्, काशिकाविवरण-

---

१. पा० व्या० भा० १।२।२९-३०।
२. शु० य० प्रा० १।१२५।
३. निरुक्ते ४।४।८ (४।२५)।
४. काशिका—१।२।२९।
५. तदेव—१।२।३०।
६. प्रदीपः-१।२।२९-३०।
७. सि० कौ०—सञ्ज्ञाप्रकरणे।

पञ्जिकाकारेण शब्दशास्त्रसहकारपादापदमञ्जरीकारेण च '(उच्चैस्त्वेन श्रुति-प्रकर्षो) यदि गृह्येत, उपांशुप्रयोगे उदात्तादिसंज्ञा न स्यादित्यव्याप्तिः'[1] इत्युक्त्वा शब्द (श्रुति) गतस्योच्चैस्त्वस्य ग्रहणेऽनुपपत्तिः प्रदर्शिता, सैवाऽनुपपत्तिर्नागेशेन बृहति लघौ च शब्देन्दुशेखरे[2], वासुदेवदीक्षितादिभिर्बालमनोरमादौ[3] चानूदितेति कथं शब्द-(श्रुति)गतोच्चैस्त्वनीचैस्त्वयोरुदात्तत्वानुदात्तत्वयोः प्रतिपादकैर् ऋग्वेद-प्रातिशाख्य-तैत्तिरीयप्रातिशाख्याऽऽपिशलिशिक्षासूत्रादिवचनैः सह पाणिनीयव्याकरणभाष्यकार-वचनस्याविरोधः समानार्थकत्वं वा प्रतिज्ञायते ? इति केचिद् भणेयुः।

तत्रेदं वक्तव्यम्—पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारवचनं प्रमाणं न वा ? बाढं प्रमाणम्। ऋग्वेदप्रातिशाख्य-तैत्तिरीयप्रातिशाख्यादिवचनं प्रमाणं न वा ? प्रमाणमेव। कथं तर्हि प्रमाणवचनयोर्विरोधः स्यात्, प्रमाण-प्रमाणाभासयोरेव हि विरोधः प्रतीयत इति चेत् ? नास्ति विरोधः, विषयविभागेनाऽविरोधस्याऽऽस्थेयत्वात्, तत्तत्प्राति-शाख्यविषयेषु चरणेषु तत्तत्प्रातिशाख्योक्तरूपता उदात्तत्वादेः, सामान्यतया वेदेषु लोके च पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोक्तरूपतेति विषयविभाग इत्यविरोध इति।

एवं तर्हि किन्नु पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोऽधिकाराधिकारविषय इव 'पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्'[4] इत्युक्त्वाऽस्मिन् विषयेऽपि व्यवस्थामप्रदर्श्य तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यादिवचनेऽनैकान्तिकत्वं दर्शयित्वा तद् दूषयति ? अस्य प्रश्नस्य युक्तियुक्त-मुत्तरं न मां प्रतिभाति, त्वयापि अस्य प्रश्नस्योत्तरमवश्यमेव देयमिति चेत्, अत्रोच्यते—वार्तिककारेण भाष्यकारेण च प्रथमं सूत्रस्थयोरुच्चैर्नीचैःपदयोः शब्दस्य दूर-श्रवणीयत्वप्रयोजकपरिमाणाधिकरूपमुच्चत्वं दूराऽश्रवणीयत्वप्रयोजकपरिमाणाल्पत्वरूपं नीचत्वं चोपादायानवस्थितार्थकत्वापत्तिरूपः सन्देहः प्रदर्शितः, लोके परिमाणाधिके(स्थूले) शब्देऽपि उच्चैस्त्वस्य परिमाणेनाल्पे (स्वाणौ) शब्देऽपि नीचैस्त्वस्य प्रसिद्धेः।

अयं च सन्देहः शब्दस्योच्चारणवैशिष्ट्यप्रयुक्तं तीक्ष्ण्यरूपमुच्चैस्त्वं मन्द्रत्वरूपं नीचैस्त्वं व्याख्यायाऽपाकरिष्यत इत्युक्तम्—'एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते'[5] इत्यादिना। शब्दस्य (श्रुतेः) तीक्ष्णत्वरूपे उच्चैस्त्वे मन्द्रत्वरूपे नीचैस्त्वे च स्वीकृतेऽपि मनुष्याणामुरः-कण्ठशिरःप्रभृतीनामुच्चारणाङ्गानां नैकविधत्वान् नैकविधशक्तियुक्तत्वाच्च केनचित् तीक्षणत्वेन प्रयुज्यमानः स्वरो यादृशो भवति, अन्येन मन्द्रत्वेन प्रयुज्यमानस्स्वरोऽपि तादृशो भवति, तीक्षणत्वेन प्रयुज्यमानस्तु पूर्वोक्ततीक्षणस्वरापेक्षया तीक्षणतरो भवतीति

१. प० मं० १।२।२९।
२. श० शे०–सञ्ज्ञाप्रकरणव्याख्याने।
३. सञ्ज्ञाप्रकरणव्याख्याने प्रतिसंस्कृतसिद्धान्तकौमुद्यादौ च।
४. पा० व्या० भा० 'एओङ्' 'ऐऔच्' इत्यत्र, १।१।४८।
५. तत्रैव।

पुनरपि शब्दगतस्योच्चैस्त्वस्य नीचैस्त्वस्य चानवस्थितार्थकत्वमित्यापत्तिरूपः सन्देहो भवत्येवेति। तथा चोक्तम्—"**एतदप्यनैकान्तिकम्, यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस् तन् महाप्राणस्य सर्वनीचैः**"[1] इति। तस्य सन्देहस्य समाधानञ्च '**सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम्। कः पुनः प्रक्रमः। उरः कण्ठः शिर इति**'[2] इति। अस्य समाधानस्य च समाने प्रक्रमे उच्चैरुदात्तो नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरित इति व्याख्यातव्यमित्यर्थः।

एवञ्च सति उच्चारयितृपुरुषभेदमुपादाय यो दोष आशङ्कितः, स लक्षणे ऽच्चारयितृपुरुषाभेदस्योपादेयत्वस्य प्रतिपादनेन परिहृतो भवतीति भावः। उक्तं हि कथञ्चित् काशिकाविवरणपञ्जिकाकारेणाऽपि—'**तत् पुनः समानत्वं वक्त्रभिन्नत्वाद् वेदितव्यम्, न तु तात्वादिस्थानस्याभिन्नत्वात्, अन्यथा तालव्यमेवापेक्ष्योदात्तः स्यात्, न तु कण्ठ्यादीन्, वक्तुरभेदात् तद्द्वारेण भिन्नानामपि ताल्वादीनां समानत्वेऽपि विज्ञायमान एष दोषो न भवति**'[3] इति।

नन्वयं चेदभिप्रायोऽभिष्यत् तर्हि '**सिद्धं तु समानपुरुषवचनात्**' इति स्फुटमवक्ष्यत्, न तु '**समानप्रक्रमवचनात्**' इति चेत्, सत्यम्, किन्तु प्राचामुक्तेरनुसरणेन तथा प्रयुक्तम्। तथा हि—"**समानयमेऽक्षरमुच्चैरुदात्तम्, नीचैरनुदात्तमाक्षिप्तं स्वरितम्**"[4] इत्युक्तिर्दृश्यते पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारात् प्राचीनस्याऽऽचार्यशौनकस्य। यद्यपि समानयमसमानप्रक्रमशब्दयोरर्थौ पृथक्; तथापि शैलीसादृश्यमस्त्येव। युक्तैवाऽपि चेयमुक्तिः। यथा हि पुरुषभेदेऽपि न तद्भेदात् साक्षात् स्वरतैक्ष्ण्यादिभेदः, किन्तु तदीयोरःकण्ठशिरःप्रधानानामङ्गानामेव पुरुषे पुरुषे संस्थानादिविशेषतः पुरुषे पुरुषे स्वरतैक्ष्ण्यादिभेद इति पुरुषोरःकण्ठशिरःप्रधानानामङ्गानामेव पुरुषे पुरुषे स्वरतैक्ष्ण्यादिभेदस्य साक्षाज्जनकतेति तेषामेवाऽभेदमुपादाय समाधानं युक्ततरमिति भाति।

'**सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्**' इत्येवमेवोक्तेऽपि महाप्राणाल्पप्राणपुरुषभेदमुपादाय सन्देह उपस्थापितः, समाधानं च पुरुषाभेदमुपादाय लक्षणस्य प्रवृत्तिं प्रदर्श्य कृतमिति च सन्देहोपस्थापनतत्समाधानशैल्याः परिशीलनेनाऽपि सुज्ञानमेव।

न च खलु '**उरः कण्ठः शिरः**' इति भाष्योक्तेस्ताल्वादिस्थानोपलक्षकता नागोजिभट्टप्रभृत्युक्तोचिता, तेषामुरःप्रभृतीनां स्वत एव स्वरविशेषनिष्पादकतायाः प्रसिद्धेः। तथा हि भरतनाट्यशास्त्रे—

---

१. पा० व्या० भा०–१।२।२९–३०। २. तत्रैव।

३. का० वि० प० १।१।२९। ४. शौ० च० १।१४-१६।

'शारीर्यामथ वीणायां त्रिभ्यः स्थानेभ्य एव तु ।
उरसः शिरसः कण्ठात् स्वरः काकुः प्रवर्तते'[1] ॥ इति ।

एवमपि उदात्तत्वादीनामापेक्षिकत्वमेवार्थात् प्रतिपादितं भवतीति अनियतार्थकत्वमेव तेषां पर्यवसितमिति चेत्, इष्टापत्तेः । यथा व्याकरणादौ मात्राव्यवहार आपेक्षिकः[2], यथा च तन्त्रीस्वरसप्तकविवेकोऽप्यापेक्षिकः[3], तथैवायमुदात्तादिव्यवहारोऽपीति । आपेक्षिकत्वेऽपि 'समानपुरुषस्य समानशब्दपरिमाणके उच्चारणे तीक्ष्णः स्वर उदात्तो मन्द्रोऽनुदात्त उभयवान् स्वरितः' इति लक्षणानां सिद्धौ बाधकस्याऽभावात्।

न च उच्चैस्त्वादेः शब्द (श्रुति)-धर्मत्वे उपांशुप्रयोगे उदात्तत्वस्यासम्भवः, मानसजपादौ श्रुतिविशेषरूपाकारादिविभागस्येव तत्रापि तस्य सम्भवात् । उपांशुप्रयुक्तमन्द्रस्वारापेक्षयैव तीक्ष्णत्वस्य तत्राऽऽवश्यकात्, तादृशस्य तस्य तत्रापि सुतरां सम्भवाच्च ।

एवञ्च सति न प्रमाणभूतयोर्मुनिवचनयोर्विरोधस्याऽऽपत्तिः । न च **'समानप्रक्रमे उच्चैरजुदात्तो नीचैरनुदात्तः', 'समानयमेऽक्षरमुच्चैरुदात्तम्, नीचैरनुदात्तमाक्षिप्तं स्वरितम्'**[2] इत्यादिष्वार्षवचनेषु श्रुतं परित्यज्याऽश्रुतस्य **'समानस्थानस्योच्चैर्भागे उत्पन्नोऽनुदात्तो नीचैर्भागे उत्पन्नोऽनुदात्तः'** इत्यस्य कल्पनाया अन्यथानुपपत्तिशून्याया आवश्यकतेति सर्वमवदातम् । उच्चैस्त्वनीचैस्त्वयोः साक्षादज्विशेषणत्वं चोदाहृतप्रातिशाख्यशिक्षाव्याकरणादिवाक्येषु स्फुटम् । पाणिनीये **'उच्चैरुदात्तः'** इति सूत्रेऽपि अजित्यनुवर्तत इति तद्भाष्ये प्रतिपादितमस्तीति न विस्मर्तव्यम् । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु शब्दस्य (श्रुतेः) एव उच्चैस्त्वम्, नीचैस्त्वं च कण्ठरवेणैव प्रतिपादत मिति तत् स्फुटतरम् ।

इदमप्यत्राऽवधेयम्—यद्यपि काशिकाकार-काशिकाविवरणपञ्जिकाकारशब्दशास्त्रसहकारपादपपदमञ्जरीकार-प्रासादकारादिभिरपि पाणिनीयसूत्रेऽज्विशेषणत्वेन श्रुते उच्चैस्त्वनीचैस्त्वे स्थानपरतया हठाद् नीते, तथापि तैस्तेषां तादृशमपि व्याख्यानम् **'आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य, अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य'** इति वचनेन सहाऽपि समन्वितमेवेति स्वीकृतमिति तत्तद्व्याख्यानगतवाक्यशेषेभ्योऽवसीयते । यद्यप्येतावताऽपि तेषां सूत्रार्थे भाष्यार्थे च व्यामोह एव सूच्यते, तथापि प्रदीपकारोद्योतकारशब्दकौस्तुभ-वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकारादिभिस्तु स्वकीयस्य व्याख्यानस्य **'आयामो दारुण्यम्'** इत्यादिना

१. ना० शा० १७।१०६ ।
२. पा० व्या० भा० १।१।७० । २ते० प्रा० १।३८-९
३. पा० शि० शि० स० स०, पृ० १००, १०६ ।

मुनिवचनेन सहाऽऽसमन्वितत्वमेव स्वीकृतं प्रतीयत इति, एतेषामस्मिन् विषये गाढतरो व्यामोहः प्रतीयते ।

एवञ्च वेदैकप्रवणानां प्रातिशाख्यशिक्षादिकाराणां वेदविदुषां पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलिमुनीनां च वचनमेवात्र उदात्तादिस्वरस्वरूपविषये सर्वथा ग्राह्यम्, वेदोच्चारण एव स्वराणां याथार्थ्येन प्रयोगे सातिशयजागरूकतायाः स्वाभाविकत्वेन तेषां तत्स्वरूपज्ञानस्य सुलभत्वात्, भाषायामपि तेषामेव समये स्वराणां प्रयोगस्य परम्पराया अविच्छिन्नत्वात्, न तु वेदनिरपेक्षकल्पस्य जैनस्य जयादित्यस्य तदनुयायिनां जिनेन्द्रबुद्धि-हरदत्तादीनां वा, नैव वाऽङ्गिनं विस्मृत्यैवैकमङ्गमेव संभृशतामर्वाचीनानां भट्टोजिदीक्षित-नागोजिभट्टप्रभृतीनामित्यस्माकं भाति। वेदवेदाङ्गविद्यास्वभियुक्ताः परीक्ष्यग्राहिणो विद्वांसः सम्यक् परीक्ष्यास्माकीनां व्याख्यां स्वीकुर्वन्तु निराकुर्वन्तु वा यथार्हमिति शम् ।

सङ्केतविवरणम्

पा० व्या० भा० = पाणिनीय-व्याकरण-भाष्यम् ।
श्लो० = श्लोकसङ्ख्या ।
शि० स० = शिक्षासंग्रहः ।
सू० = सूत्रसङ्ख्या ।
अष्टा० = अष्टाध्यायी ।
शु० य० प्रा० = शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यम् ।
शौ० च० = शौनकीयचतुरध्यायिका (अथर्ववेदप्रातिशाख्यम्) ।
पा० शि० शि० स० सं० =पाणिनीयशिक्षायाः शिक्षान्तरैः सह समीक्षा ।

● ○ ●